

ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ПОЛІТИЧНИХ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 1920–1930-х рр.

У статті зроблено спробу окреслити проблему формування морально-етичних цінностей радянського суспільства в умовах ідеологічних та соціокультурних трансформацій. Цінності – це певні життєві сенси, що в конкретних історичних рамках набувають різних значень, а в радянських умовах почали визначатися політичною доцільністю та ідеологічною відповідністю. Базові філософські цінності, такі як ідеал, благо, свобода, істина, співпричетність, мудрість, святість, правда, справедливість, в процесі політичних та соціокультурних трансформацій перших радянських десятиліть набували політико-ідеологічного звучання і трактувалися виключно з позицій марксистського вчення. Загальнолюдські цінності поступилися перед цінностями держави та правлячої комуністичної партії.

Ключові слова: ціннісні орієнтири, філософія, світогляд, марксистські підходи, ідеологічна пропаганда, радянська влада, суспільство.

Радянська влада, котра з величезними труднощами встановлювалася на теренах України, щоб закріпити своє панівне становище всерйоз і надовго не могла покладатися лише на військову силу, а мала сформувати нову систему координат, способу мислення, типів поведінки громадян. А з цією метою слід було виробити і запропонувати радянську систему цінностей, яка б визначила перспективи формування нової спільноти – радянський народ.

Спробуємо окреслити проблему формування ціннісних орієнтирів радянського суспільства в умовах ідеологічних та соціокультурних трансформацій в Україні 1920–1930-х рр. з позицій філософського трактування базових ціннісних орієнтацій. Проблемам політичного, соціально-економічного, культурно-освітнього життя України в умовах радянської влади даного періоду присвячено достатньо багато робіт (С. Кульчицький, В. Даниленко, Г. Касьянов, Ю. Шаповал, О. Пиріг та ін.), однак в означеному контексті тема ще не знайшла свого висвітлення.

За визначенням сучасної філософської навчальної літератури, цінність – це життєвий сенс, що є основою вибору суб'єктом цілей, засобів, результатів та умов діяльності, що відповідають на запитання: «В ім'я чого здійснюється дана діяльність?» У ході історичного процесу цінності акумулюють у собі загальну спрямованість потреб, інтересів, емоційних переживань суб'єктів та виконують аксіологічну роль у виборі потреб, інтересів, цілей, планів, способів реалізації тощо. Цінності бувають особистісні, родинні, партійні, культурні, загальнолюдські¹. Іншими словами, цінність – це філософське поняття, за допомогою якого характеризується соціально-історичне значення певних явищ дійсності для суспільства, індивідів.

Типологія ціннісних орієнтацій включає три напрямки.

1) Орієнтація на потойбічний світ – виникає у випадку, коли люди почуваються слабкими і беззахисними перед таємничими силами світобудови, незадоволені своєю реальністю, а з іншого боку – виражають шанобливе ставлення до вічності.

2) Орієнтація людини на саму себе – виражає захоплення особистим життям і розчарування в усьому, що виходить за його межі – супроводжує епохи занепаду, коли якийсь черговий захід світового масштабу не виправдав надій.

3) Орієнтація на суспільство – виникає, коли віра в авторитет світового духу слабшає, а нестримний гедонізм – сенс життя перетворюється в насолоду – демонструє всі принакрати розкладу. Людина мужньо сприймає свою долю, утверджується вимога ставити обов'язок

вище особистих бажань, добро бачиться в дотриманні обов'язку, людина стає функцією суспільства, формується надія на сильний розум, дух, здатний навести порядок².

Базові (ключові) цінності включають такі як ідеал, благо, свобода, істина, співпричетність, мудрість, святість, правда, справедливість³.

Отже, виходячи з даних напрямків ціннісних орієнтацій, що задають життєвий сенс, радянська влада формувала соціум третього типу, де особистість мала бути зорієнтована на суспільство, перетворюючись на його функцію. Така зорієнтованість згодом дала змогу формувати соціум, кожен член якого ставав «гвинтиком» єдиної системи, жорстко підпорядкованої керівному партійному ядру. Стосовно першого напрямку ціннісної орієнтації на потойбічний світ, очевидно, слушно припустити, що переживши період революційних і воєнних потрясінь, в умовах нових, соціалістичних експериментів значна частина суспільства мала відчувати себе беззахисною перед невідомістю і бути невдоволеною своєю реальністю. Враховуючи високий рівень релігійного світогляду, сформований попередніми століттями, в умовах суспільних катаклізмів 1920–1930-х рр. значна частина населення мала нахил до ціннісної орієнтації релігійного та об'єктивно-ідеалістичного типу. Радянська ідеологічна пропаганда, що утверджувала матеріалістичний світогляд, орієнтацію на потойбічний світ активно прагнула замінити на віру «в світле майбутнє», під яким пропагувався новий суспільний лад – комунізм, що мав стати втіленням раю на землі – суспільства рівності, справедливості.

Однією із базових цінностей сучасна філософія визначає ідеал – своєрідне передбачення майбутнього, його бажана модель, що виконує роль стратегічного орієнтира на шляху досягнення мети. Отже, ідеалом ціннісних орієнтирів радянського суспільства мав стати комунізм. У класичному розумінні – це суспільний лад, що передбачає усупільнення засобів виробництва і споживання та рівний розподіл матеріальних благ. Перехідним етапом до справедливого безкласового суспільства мав стати соціалізм, а засобом формування – диктатура пролетаріату⁴. У практичній площині тезою «диктатури пролетаріату» суспільству нав'язувалася авторитарна модель управління з диктаторськими повноваженнями правлячої партії. У загальноприйнятті поняття цінностей – християнських чи загальнолюдських – вкладався партійно-класовий чи ідеологічний зміст, а засобом досягнення визначених ідеалів використовувалася класова боротьба, розпалювання антагонізму між різними верствами та групами суспільства. Так, за визначенням радянського філософського словника, за зіткненням на ідеологічній арені різноманітних і протилежних духовних цінностей слід бачити боротьбу соціально-політичних позицій, інтересів класів, що виражаються в цілісних системах поглядів на суспільство і його розвиток, а в кінцевому результаті – об'єктивну логіку історичного процесу. Свідоме розуміння об'єктивних історичних законів робить марксистський світогляд науковим, тоді як суто ціннісний погляд на події і явища суспільного життя часто не виходить за рамки буденної чи моральної свідомості⁵.

Отже, згідно радянських трактувань, суто моральні підходи до дійсності не мають ваги, коли вони не несуть марксистського підходу до суспільних процесів. Тому ще одна базова філософська цінність – благо – в радянській світоглядній системі теж набувала ідеологічного забарвлення. Благо – загальне поняття для визначення позитивної цінності, предмет або явище, що задовольняє певну людську потребу, відповідає інтересам, меті і спрямованості людей (розрізняють природні, суспільні, матеріальні та духовні блага).

По мірі скочування радянської держави до тоталітарних практик існування, все більше під сумнів ставилася така ключова цінність будь-якого суспільства і особистості, як свобода, що відображає рівень реалізації можливостей людини, свідомої вольової активності в особистому суспільному житті. Якщо 1920-ті рр. історики об'єктивно кваліфікують як період дозованого плюралізму, що проявлявся в політиці непу та українізації, то 1930-ті рр. означені повномасштабним диктатом правлячої партії в усіх сферах життя соціуму.

У філософській системі ціннісних координат вагоме місце посідає така цінність як істина, що загалом виражає знання, яке вірно відображає дійсність. Істина буває абсолютною і відносною, залежно від контексту історичних подій, об'єктивних обставин тощо. Близьким ціннісним орієнтиром є правда. У радянському суспільстві правом істини в останній інстанції володіла партія і керівні вожді держави. Викривлення ціннісних понять істини і правди через призму партійних інтересів та політико-ідеологічних завдань держави зумовило формування,

так би мовити, нової реальності, правди – через ідеологічні окуляри. Згубні наслідки цього процесу досить яскраво можна проілюструвати становищем науки в радянській державі. Принцип партійності науки, що почав формуватися в 1920-х рр., завдав великої шкоди історичним дослідженням. Його розуміння полягало в тому, щоб дослідник, в ущерб об'єктивізму та історичності, «підганяв» наукові висновки до духу і букви партійних документів, оцінюючи історичні події та явища через призму інтересів революційного пролетаріату і соціалістичної доктрини. Як наслідок, з поля наукового аналізу випадали конкретно-історичні протиріччя радянського суспільства, інші «несуттєві» з точки зору партійної ідеології факти історичного процесу, відбувалася ідеалізація радянської історії, натомість нищівній критиці піддавалися «буржуазні» погляди, праці зарубіжних вчених. Здійснювалася відверта фальсифікація історії⁶. Масові репресії представників науки «закріпили» беззастережну «віру» представників інтелектуальної сфери в непогрішимості партійної істини і правдивості радянських позицій у різних галузях наукових знань, особливо в гуманітаристиці. Як справедливо констатують сучасні дослідники історіографії історії України: «За десятиліття тотального впливу партії на історичну науку, її «партійного керівництва» був сформований певний тип історика, який сприймав це керівництво як щось природне і саме по собі зрозуміле. Більше того, склався тип активного історика-партійця, який бажав такого керівництва і відчував себе зовсім некомфортно без нього»⁷.

Своєрідно в радянській державі трактувалися і такі ключові цінності як мудрість, святість, справедливість. Офіційна риторика радянської ідеологічної машини наскрізь просякнута тезою про «мудрість» керівників першої в історії людства держави соціалізму, «мудру» політику партії, щомало виключити будь-які сумніви громадян у правильності обраного курсу, економічної, соціальної чи культурної державної політики. Проголосивши розбудову атеїстичного суспільства, насправді відбувалася сакралізація офіційних персонажів держави, керівної партії, у справедливості і святості яких не мав сумніватися ніхто. Загалом, більшовизм у радянській країні набув характеру релігії, із цілісною системою цінностей, символів, ритуальних дій, ієрархією «священних» осіб, радянських «ікон» та «мощів». Християнські цінності і мораль мала замінити канонізована ідеологія марксизму. Засобом формування комуністичної релігійності стало мистецтво, що з кінця 1920-х рр. набуло глобального ідеологічного і політичного значення. Таким чином була вибудована сталінська ідеократія, увінчана особою геніального філософа і вождя, наступника Маркса, Енгельса, Леніна. Ідеологічним катехізисом, «підручником» більшовицької міфології став короткий курс «Історії Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)», що тиражувався мільйонними примірниками і був обов'язковим для вивчення. Дослідниця В. Дем'яненко слушно зазначає, що «Історії ВКП(б)» «... виконувала роль Біблії й водночас молитовника світської релігії: формулювання, що містилися в ній, часом цілі абзаци, повинні були вивчатися напам'ять і цитуватися з кожної нагоди як членами партії, так і безпартійними громадянами»⁸.

Тема «мудрих вождів» і «мудрого партійного керівництва» в усіх сферах суспільного розвитку в умовах формування радянської ідеологічної системи 1920–1930-х рр. була настільки сакралізована, що залишалася стратегічною в наукових працях, політичній риторичі, публіцистиці наступних післясталінських поколінь – аж до розпаду Радянського Союзу. Своєрідною даниною моді було підкреслення в назвах наукових праць провідної ролі комуністичної партії «в боротьбі» за прогресивні суспільні перетворення чи організації суспільних процесів⁹.

Розуміння справедливості також набуло партійно-класового та ідеологічного відтінку. Викриваючи хижацьку сутність капіталізму, з його експлуаторськими основами, підневільним становищем трудящих мас, радянські ідеологи з перших кроків готували підґрунтя для впровадження власної доктрини справедливості, законності і порядку. Ідея справедливості в радянському суспільстві базувалася на марксистському вченні, основоположними засадами якого було положення про усунення від державного управління класу капіталістів-визискувачів і встановлення «диктатури пролетаріату», як перехідного явища від капіталізму до соціалізму. Передбачалося, що після ліквідації класу експлуаторів закріпиться соціалістичний лад, не буде визискуваних і визискувачів, гноблених і гнобителів, створиться безкласове суспільство, всі засоби виробництва стануть загальнонародною власністю і не буде експлуатації людини людиною. Кожен працюватиме в силу своїх можливостей і одержуватиме засоби існування

згідно із своїми потребами. Зрештою – зникне держава, як непотрібна суспільна надбудова¹⁰. Отже, логіка більшовицької справедливості диктувала право відібрати владу і привілеї в багатих представників суспільства і наділити ними несправедливо «обділені» трудящі маси. У перші місяці після більшовицького перевороту в праці «Удержат ли большевики государственную власть?» В. Ленін писав, що найголовніше тепер розпроцатись з хибним уявленням, наче керувати державою можуть лише особливі чиновники, що за своїм соціальним статусом повністю залежні від капіталу, і почати негайне втягнення в цей процес трудящих і бідноту. «Головне – вселити пригнобленим і трудящим довіру в свої сили, показати їм на практиці, що вони можуть і повинні взятися самі за правильний, строго впорядкований, організований розподіл хліба, різної їжі, молока, одягу, квартир і т. д. в інтересах бідноти»¹¹. Отже, в масовій свідомості почало активно культивуватися положення про соціальну справедливість в розподілі владних повноважень та соціальних благ на користь трудових мас, повноважень, котрі згодом від імені народу узурпувала правляча комуністична партія. Вже перша Конституція УСРР 1919 р. Українську Соціалістичну Радянську Республіку визначала як організацію диктатури трудящих та експлуатованих мас пролетаріату і найбільшого селянства над їхніми споконвічними експлуататорами – капіталістами і поміщиками. Основний закон проголошував скасування приватної власності, владу робітничого класу, свободу слова, зібрань і союзів тільки для трудящого народу. Конституція УСРР 1929 р. метою держави декларувала «остаточно подолати буржуазію, знищити експлуатацію людини людиною та здійснити комунізм, коли не буде ні поділу на класи, ні державної влади»¹². Експропріація експропріаторів, що масово розпочалася з початком суцільної колективізації сільського господарства, стала логічним втіленням уявлення керманічів держави про соціальну справедливість. Основний закон радянської України 1937 р. на конституційному рівні фіксував перемогу диктатури пролетаріату, торжество гасла «Вся влада радам!», панування принципів «Хто не працює, той не їсть!» та «Від кожного – за здібностями, кожному – за працею!»¹³. У практичній площині почалися масові конфіскації майна громадян, котрі, за більшовицькими критеріями, володіли ним «не справедливо», наживши його засобами експлуатації. Знищення класу куркуля-власника було санкціоноване офіційними партійними документами, принісши терор і голод для мільйонів українських селян.

У контексті формування радянської світоглядної системи цікаво поглянути на таку філософську цінність як співпричетність. У класичному розумінні вона означає усвідомлення людиною, з одного боку, своєї індивідуальності і прагнення до свободи, з другого, – причетності до суспільства, світу, невід'ємною частиною яких вона є. У повсякденних практиках радянського буття пересічна, маленька людина мала усвідомлювати себе частиною радянського суспільства, держави, а також відчувати свою співпричетність до грандіозних процесів творення нової дійсності. У практичній площині це реалізовувалося і через залучення тисяч робітничих рук до індустріальних новобудов, і через втягнення у масову істерію пошуку ворогів народу, коли розгорталися кампанії проти «шумськизму», «волобуєвщини», «єфремівщини» тощо.

Яскравим прикладом залучення мільйонних мас до будівництва першої у світі країни соціалізму є стахановський рух, що зародився в 1930-х рр. під час здійснення політики індустріалізації. В умовах наростаючих темпів виробництва, завищених норм відробітку сталінське керівництво шукало засобів стимулювання підвищення продуктивності праці, максимального заохочення до праці при мінімальній оплаті та матеріальному зацікавленні. Фактично, стахановський рух став однією із форм експлуатації масового ентузіазму. З цією метою використовувалися так зване «соціалістичне змагання», зустрічні плани, рух новаторів, нагородження орденами, присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці тощо. Поштовхом до впровадження масового змагання стала публікація в газеті «Правда» 20 січня 1929 р. статті Леніна «Як організувати змагання?», що пролежала в архіві майже 12 років. У 1935 р. був широко розрекламований рекорд вибійника шахти «Центральна – Ірміно» в Донбасі Олексія Стаханова, який за допомогою двох помічників за зміну (5 год. 45 хв.) вирубав 102 т вугілля, перевиконавши норму в 14,5 разів. Незабаром О. Стаханов поновив своє досягнення, видобувши 175 т, а через кілька днів – 227 т вугілля. Досягнення О. Стаханова дістало широку популяризацію в радянській пресі і негайно було використане для організації змагання за перевиконання норм виробітку – стаханівського руху. Сотні тисяч робітників справді щиро повірили

в недалекий прихід «світлого майбутнього» і готові були на будь-які жертви заради нього. Стимульоване більшовицьким керівництвом, на шахтах розпочалося змагання за встановлення абсолютного рекорду. Даний почин почали впроваджувати в різних галузях народного господарства, безперестанку вимагаючи підвищення продуктивності праці, почалося штучне роздмухування рекордоманії¹⁴. Незважаючи на те, що невдовзі економічна ефективність цих засобів почала падати, рекламований засобами масової інформації стаханівський рух створював ілюзію грандіозних процесів будівництва радянської держави, на яких виховувалося нове покоління будівників комунізму.

Вражають і масштаби організації «співпричетності» громадян до масових репресій. Наприклад, «ідеологічні ухили» відомого науковця і громадського діяча Сергія Єфремова «засуджували» на зборах трудових колективів практично всіх наукових установ. Однак, процес підготовки масової свідомості до початку репресій вимагав значно більшого розмаху, тому за визначеним сценарієм «організовувалися» аналогічні кампанії осуду на всіх низових рівнях. Так, у березні 1929 р VI з'їзд Рад Переяславщини окремим пунктом прийняв декларацію освітян, що виступали із засудженням діяльності академіка С. Єфремова, який проходив у сфабрикованій справі СВУ, котра засвідчила наступ на академічну, професорсько-викладацьку інтелігенцію старої формації. А вже 30 листопада 1929 р. шкільна Рада Переяславської Райтрудшколи в присутності батьків (300 чоловік) заслухала інформацію «про контрреволюційну організацію «СВУ», ухвалила: Винести рішучий протест і засудити діяльність гнилих недобитків жовтоблакитної контрреволюції й вимагати від пролетарського суду найсуворішої кари. В свою чергу збори вітають ДПУ, як вірного захисника диктатури пролетаріату»¹⁵.

Отже, базові філософські цінності, такі як ідеал, благо, свобода, істина, співпричетність, мудрість, святість, правда, справедливість, в процесі політичних та соціокультурних трансформацій перших радянських десятиліть набули політико-ідеологічного звучання і трактувалися виключно з позицій марксистського вчення. Загальнолюдські цінності поступилися перед цінностями держави та правлячої комуністичної партії.

¹ Філософія: Підручник / Г. А. Заїченко, В. М. Сагатовський, І. І. Кальний та ін. За ред. Г. А. Заїченка та ін. – К., 1995. – С. 426.

² Філософія. Підручник / За заг. ред. Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К. – Харків, 2000. – С. 558–562.

³ Там само. – С. 554–558.

⁴ Історія в термінах і поняттях: довідник: Навч. посіб. / За заг. ред. Орлової Т. В. – Вишгород, 2014. – С. 319.

⁵ Философский словарь / Под. ред. И. Т. Фролова. – 4-е изд. – М., 1981. – С. 407.

⁶ Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України: Курс лекцій. – Чернівці, 1999. – С. 327.

⁷ Там само. – С. 319.

⁸ Дем'яненко В. Засоби формування комуністичної релігійності радянського суспільства // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Вип. 26. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 201.

⁹ Див. наприкл.: Білоцерківський В. Я. Комуністична партія – організатор культурної революції на Україні (1926–1937 рр.). – Харків, 1985. – 176 с.; Бабко Ю. В. Коммунистическая партия в борьбе за создание новой технической интеллигенции в годы первой пятилетки (1928–1932 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1955. – 24 с.

¹⁰ Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів, 1996. – С. 318–319.

¹¹ Советская номенклатура // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.

¹² Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 2001. – Т. 3: К-М. – С. 307–308.

¹³ Там само. – С. 305.

¹⁴ Кто такие стахановцы // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://otvet.mail.ru/question/27351870>.

¹⁵ Протест // Освітнянин. – 1929. – 20 груд. – № 5. – С. 1.

В статтю предпринята попытка обозначить проблему формирования морально-этических ценностей советского общества в условиях идеологических и социокультурных

трансформаций. Ценности – это некие жизненные смыслы, что в конкретных исторических рамках приобретают различные значения, а в советских условиях начали формироваться политической необходимостью и идеологическим соответствием. Ключевые философские ценности, такие как идеал, благо, свобода, истина, сопричастность, мудрость, святость, правда, справедливость, в процессе политических и социокультурных трансформаций первых советских десятилетий приобретали политико-идеологическое звучание и трактовались исключительно с позиций марксистского учения. Общечеловеческие ценности уступили ценностям государства и руководящей коммунистической партии.

Ключевые слова: ценностные ориентиры, философия, мировоззрение, марксистские подходы, идеологическая пропаганда, советская власть, общество.

The attempt to outline the problem of formation of moral and ethical values of Soviet society under conditions of ideological and cultural transformations is made in the article. The values are the certain vital meanings that acquire different meanings in specific historical framework, as in Soviet conditions they began to be determined by political expediency and ideological conformity. The basic philosophical values such as ideal, good, freedom, truth, complicity, wisdom, holiness, truth, justice acquired political and ideological nature and interpreted solely from the standpoint of Marxist doctrine in the political, social and cultural transformations of the first Soviet decades. Universal human values gave way to the values of the state and the ruling Communist Party.

Keywords: values, philosophy, ideology, Marxist approaches, ideological propaganda, the Soviet power, society.